

**JEZIK U FUNKCIJI ISKAZIVANJA MOĆI
(na primjeru drame *Veliki vezir* Derviša Sušića)**

**EXPRESSING POWER THROUGH LANGUAGE
(Example of *The Grand Vizier*, a play by Derviš Sušić)**

Sažetak

Iako provedena na fikcionalnom tekstu, ova je analiza pokazala kako jezik često služi da se njim iskažu (neravnopravni) odnosi moći. Oni su još istaknutiji u zvaničnim kontekstima, gdje neki govornici uživaju društveno dodijeljenu moć, što ipak ne podrazumijeva da i društveno podređeni učesnici interakcije nemaju mogućnost osvojiti diskursnu moć. Naime, to je moguće čak i u formalnim okruženjima, poput dvorskog, prepoznatljivim po strogom poštovanju hijerarhije na svim poljima, pa tako i na jezičkom, iz čega se može izvesti zaključak da postoje različiti tipovi moći, a na dominaciju jednog od njih prvenstveno utječu situacione okolnosti u kojima se neka verbalna interakcija odigrava.

Ključne riječi: drama, jezik, moć, diskursna moć, društvena moć, obraćanje, stereotipi, rodni stereotipi

Summary

Although applied to a work of fiction, this analysis shows that language is frequently used to express (asymmetrical) power relations. Such relations are even more pronounced in formal contexts, where some speakers enjoy a societally assigned power, which, in turn, does not imply that societally subordinated interlocutors do not have the possibility of acquiring the discourse power. This is indeed possible even in highly formalized settings – such as royal courts – recognized for their strict observance of hierarchy in all areas, including language. This leads to a conclusion that there are different types of power and that domination of one of them is primarily influenced by the actual circumstances of a particular verbal interaction.

Key words: play, language, power, power of discourse, social power, forms of address, stereotypes, gender stereotypes

1. Uvod

Interes književnih kritičara/ki i lingvista/ica za drame zanemariv je u odnosu na ostale književne žanrove,¹ iz čega proizlazi jasan i nedvojben zaključak da je drama „zanemareno dijete” književnokritičkih i lingvističkih istraživanja, kako su je slikovito a veoma precizno i tačno imenovali Culperer, Short i Verdonk (1998:3). No, drame su zahvalan istraživački korpus za proučavanje različitih tipova diskursa, a u ovom je radu predmet analize drama shvaćena kao diskurs, koji se definira na različite načine: to je „upotreba jezika ... koja se manifestira kao tip društvene prakse” (Fairclough 1992:28, prema: Jaworsky – Coupland 1999:2), odnosno, „upotreba jezika povezana s društvenim, političkim i kulturnim formacijama” (Jaworsky – Coupland 1999:3). U skladu s tim, u radu je primijenjen sociolingvistički pristup, iako smo svjesni toga da je svaki dramski tekst, pa tako i ovaj, fikcionalan², te samim tim ne odražava nužno sve postojeće društvene odnose, pa tako ni odnose moći u društvu.

Naime, Sušićeva drama *Veliki vezir* pripada korpusu historijskih drama koje prikazuju dešavanja na dvoru, a poznato je da su takva okruženja prepoznatljiva po strogoj hijerarhiji, što se manifestira na raznim poljima, između ostalog, i na jezičkom. Međutim, ova je drama prvenstveno autorsko djelo, što podrazumijeva da je dvorska etikecija predstavljena iz ugla njenog autora, a to opet implicira da ona ne mora korespondirati sa njenim stvarnim karakterom na tadašnjem dvoru. No, i kao takva, ova je drama pogodan istraživački okvir za proučavanje jezika u funkciji iskazivanja moći onih koji se njim koriste, o čemu se govori u nastavku rada.

¹ Taj je zaključak potvrdio i skup o Karahasanovu književnom i filozofskom djelu „Sjene gradova”, održan u maju 2010. godine, gdje je od 14 učesnika/ica samo dvoje učesnika, uključujući i autoricu članka, govorilo o dramama, kao i konferencija „Prvi sarajevski filološki susreti”, sa osamdesetak učesnika/ica, od kojih su dvije učesnice (A. Čengić i S. Busnov) analizirale drame s književnog aspekta, dok je autorica rada to učinila iz lingvističke perspektive. Imajući u vidu da je temu konferencije činio opus trojice pisaca, od kojih su dva poznata i po svojim dramama (Kulenović i Sušić), ta je činjenica posebno intrigantna.

² Što podrazumijeva da je on drugostepeni ili sekundarni modelativni sistem u odnosu na prirodni jezik, koji je primaran.

2. Iskazivanje moći putem jezika

Moć se može definirati na različite načine, što zavisi od kriterija koji se smatra ključnim za njeno postojanje. No, preovladalo je viđenje prema kojem je to „mogućnost jednog učesnika u društvenoj relaciji da nametne svoju volju drugom učesniku interakcije” (Weber 1969:152, prema: Fishman 1997:416), odnosno da mu nametne svoju definiciju mogućeg, ispravnog, racionalnog, stvarnog (Lakoff 1990:18, Fishman 1997:416).

Weber (1998:114–115, prema: Katnić-Bakaršić 2012:17), navodi tri tipa identiteta, kojima odgovaraju tri tipa moći: ključni, socio-kulturni identitet čine dob, spol, rasa, etnička i klasna pripadnost; situacijski identitet podrazumijeva da ista osoba, u zavisnosti od konkretne situacije, ostvaruje različite uloge (npr. ulogu majke, sestre, profesorice itd.); dok je diskursni identitet podlozan promjenama unutar konkretne interakcije. Dakle, on je „u vezi s individualnim konverzacijskim stilom sugovornika i tipičnim strategijama što ih upotrebljavaju” (Katnić-Bakaršić 2012:107). Na temelju rečenog, tri su tipa moći: ključna, situacijska i diskursna, a koja će od njih prevladati zavisi od niza faktora.

Drame općenito karakterizira nejednaka moć učesnika verbalnih interakcija, koja proizlazi iz njihova nejednakog društvenog statusa, a kada je riječ o historijskoj drami, kakva je Sušićeva drama *Veliki vezir*, onda to postaje njeno ključno svojstvo³. Razlikovati se mogu samo osnove za moć – da li je to bogatstvo, dob, spol, položaj u društvenoj hijerarhiji itd. – koji „utječu na sposobnost pojedinaca da ih drugi čuju i da budu saslušani” (Gumperz 1982:27).

Ovo je naročito izraženo u svim institucionalnim ili formalnim okruženjima, u kojima su jasno definirane dozvoljene govorne aktivnosti svakog učesnika verbalne interakcije, te nadređeni govornik ima mogućnost da pribjegne „nepreferiranim formama promjene turnusa” (Herman 1998:111), odnosno prekidanjima i ušutkavanjima. Naravno, takva je jezička praksa u funkciji održavanja nejednakih odnosa moći, što ukazuje na njenu ideološku prirodu (Fairclough 1991:33). To je slučaj i u narednom odlomku:

³ Međutim, posljednjih godina brojni/e teoretičari/ke skreću pažnju na činjenicu da je i u svakodnevnom životu „moć (je) veličina svake pojedinačne konverzacije u kojoj učestvujemo” (Wareing 2005:13).

PILAVIJA: Bolje bi bilo da se povučеш. Sami smo, pašo hazretleri! A njih je mnogo.

SOKOLOVIĆ: **Zaveži!** (str. 337),
u kojem veliki vezir Sokolović ušutkava svoga tjelohranitelja Pilaviju.

Ako se svaka hijerarhija temelji na poštovanju obilježja kojima se iskazuje moć nadređenih⁴, onda to naročito dolazi do izražaja prilikom obraćanja. U tom smislu, ne čudi nestrpljivost s kojom se nadređeni govornik Sokolović obraća svom defterdaru u sljedećem odlomku:

MEHMED-PAŠA: (*defterdaru*) **Skrati svoje uvode! Počni! Žuri mi se!**

DEFTERDAR: (*Poljubi golem defter, raspečati ga, izvuče jedan list hartije*) Pismo venecijanskom duždu u vezi udvostručenog karantina za trgovce iz Azova...

SOKOLOVIĆ: **Potpisano! Raspravljeno! Dalje!** (str. 302–303), a njena je direktna posljedica prekidanje defterdarova izlaganja i u ovoj i u svim ostalim defterdarovim replikama. Općenito, prekidanjima dominantni govornici „zaustavljaju tok nečije priče” (Holmes 1995:52), što se smatra kršenjem društveno prihvaćenih normi, a navedeno je prekidanje još simptomatičnije budući da se odvija u službenom kontekstu (rješavanje molbi po službenoj dužnosti).

Iako postoji mogućnost da nadređeni govornici poput Sokolovića izgube diskursnu moć, i dalje ostaje neupitna moć koju im daje njihov položaj:

SOKOLOVIĆ: Ma slušaj, ti, **peksine bezobrazni!** Sloboda je u sigurnosti. Sigurnost je u sili... naravno, razumnoj...

HAMZEVIJA: To je filozofija čizme i bića. To je mudrost vas koji ne možete da ne upravljate i da ne budete slugе uprave. Vi polovični, vi strašljivi... (...)

SOKOLOVIĆ: Zaveži **budalo!** (...) (str. 346)

Naime, Sokolović kao veliki vezir u hijerarhiji Turskoga carstva uživa društveno dodijeljenu moć, ali je diskursna moć ipak na strani društveno podređenoga govornika –hamzeviје, koji vješto polemizira sa Sokolovićem i svoje uvrede domišljato zaogrće plaštom apstraktne filozofske argumentacije. Sve to svjedoči o nestabilnim odnosima moći među učesnicima ove interakcije, a ponekad na stvarnu moć jednog učesnika verbalne interakcije nad drugim ukazuje samo detalj – u sljedećem odlomku to je honorifička titula za obraćanje (Esmihan-hanum)

⁴ Više o ovome u Šehović 2006:33 i Šehović 2012:87–88.

budući da se na osnovu recipročnog ti između gospodarice i služavke o tome ne može suditi:

I. ROBINJA: Oo, **Esmihan-hanum**, tvoji hirovi su blagoslov za muža. Ti imaš dušu meleća.

ESMIHAN: Znaš da laskaš. (str. 340)

No, posebno je intrigantno odnose moći iščitavati iz konteksta u kojem se oni obično ne traže, npr. iz stereotipa. Stereotipi se definiraju kao „pretjerano vjerovanje povezano s nekom kategorijom”, čija je funkcija da „opravda (racionalizira) naše ponašanje prema toj kategoriji” (Allport 1954:191; prema: Hewstone – Giles 1997:270). U skladu s tim, oni primarno služe kao „ideološka mapa” (Eckert – McConnell-Ginet 2005: 86–87), što naročito vrijedi za stereotipe o ženama i njihovoj prirodi, odnosno za rodne stereotipe. Većina tih stereotipa u patrijarhalnim društvima svodi se na negativnu procjenu žena i njihova ponašanja, kao u sljedećem odlomku:

SOKOLOVIĆ: Stani! (*Pošto je čauš vrati*) Ja sam Mehmed, zar ne mogu riješiti to...?

ŽENA: Mogao si, ali nisi htio.

(*Govore svi u glas*)

PEJALA-PAŠA: Znaš li ti gdje si?

SINAN-PAŠA: **Bezobraznice!**

DEFTERDAR: Šta **brbljaš!**

IV. ČLAN DIVANA: O! **Ženski jeziče!**

V. ČLAN DIVANA: **Kratka pamet!**

VI. ČLAN DIVANA: Štap, štap! (str. 303–304),

a jedan od dominantnih rodni stereotipa jest i onaj o ženskoj inferiornosti u odnosu na muškarca, što je ovdje apostrofirano upotrebom sintagme *kratka pamet*, koja upućuje na intelektualnu inferiornost. Njena varijacija u narednom odlomku je *ženska pamet*, na osnovu čega možemo zaključiti da se pridjevi *kratka* i *ženska* u ovom slučaju ponašaju kao nepravi sinonimi. Ženski doprinos interakciji ne očekuje se i ne cijeni, on se čak i omalovažava, u konkretnom primjeru upotrebom glagola *brbljati*, a očito negativan odnos prema govoru žena naglašava se i sintagmom *ženski jezik*.

Takvih opaski ima i u sljedećem odlomku:

DEFTERDAR: Svašta u Božijoj bašči...

PEJALA-PAŠA: The, **ženska pamet!**

SINAN-PAŠA: **Guja otrovnica!**

III. ČLAN DIVANA: **Zmaj!**

IV. ČLAN DIVANA: **Sve su iste!**

V. ČLAN DIVANA: Ja ne bih smio!

VI. ČLAN DIVANA. Štap, samo štap! (str. 305),

iz kojeg je jasan stav o tome kako žene ne bi trebale govoriti. Naime, ženin komentar biva dočekan replikom „Svašta u Božijoj bašči...”, koja sasvim očito ukazuje na činjenicu da se ženama, kao društveno marginaliziranoj grupi, odriče pravo na govor.

Negativna procjena ženskog ponašanja često se iskazuje upotrebom animalnih metafora za žene, poput primjera *guja* i *zmaj* iz navedenog odlomka. Leksema *guja* po svom je značenjskom opsegu vrlo bliska leksemi *zmija*, a njihova metaforičnost se zasniva na tradicionalnim svojstvima koja im se pridaju, poput ljigavosti i odbojnosti, što omogućuje da se njima označavaju zle i iskvarene osobe (Šehović 2009:175). Ovdje je to potencirano i upotrebom imenice *otrovnica*, koja dodatno ističe i naglašava pripisana negativna obilježja jedne (ženske) osobe. Dakle, žene se apostrofiraju kao zla bića (*Guja otrovnica!*), što je predrasuda koju podupiru i neke narodne izreke, kakva je npr. *ženski šerr*⁵.

Primjer lekseme *zmaj* iz navedenog odlomka naročito je zanimljiv budući da ona u metaforičnoj upotrebi ima različite konotacije zavisno od spola adresata kojem se upućuje⁶ – muškarcu označenom ovom leksemom pripisuju se energičnost i odvažnost, a ženi goropadnost i agresivnost. Razlozi ovakve jezičke upotrebe vjerovatno leže u društvenoj praksi prema kojoj pravo na iskazivanje ljutnje isključivo pripada muškarcima, kojima se „dozvoljavaju” povišeni glasovi i uvrede izrečene tom prilikom, dok, s druge strane, u svakom pojedinom slučaju kada žena iskaže ljutnju, takvo ponašanje izaziva zaprepaštenje i neodobravanje. Sve to ukazuje na dvostruke standarde u poimanju onoga što se smatra primjerenim muškarcima i ženama, a oni su karakteristični za patrijarhalna društva, poput našeg, čak i danas, bez obzira na veliku vremensku distancu koja dijeli radnju drame od sadašnjeg trenutka, što, u konačnici, može biti posmatrano u kontekstu (neravnopravnih) odnosa moći.

⁵ Imenica turskog porijekla *šer* znači „zlo, smutnja; zao, zločest, đavoljast” (Jahić 1999:496).

⁶ U *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010:1527) data su općenita značenja ove lekseme, bez domena primjene prema kriteriju spola: „2. *pren.* a. hrabar, srčan čovjek; junak b. energična, vatrena osoba, koja je vrlo sposobna i svemu dorasla c. ljuta, bijesna osoba”. Međutim, izvorni govornici bosanskoga jezika zasigurno mogu posvjedočiti češću (ako ne i isključivu) upotrebu značenja 2c) za žene.

Pored toga, i način tepanja ženama može svjedočiti o neravnopravnim odnosima moći, odnosno o dominaciji muškoga diskursa (Katnić-Bakaršić 2004:92). U tom kontekstu ilustrativan je sljedeći odlomak:

SOKOLOVIĆ: (*grubom srdačnošću domaćina – seljaka*) (...) Ti, **kumrijo**, idi u svoje odaje... Ovdje nije baš najsigurnije...

ESMIHAN: Tek kad vidim da i ti polaziš...

SOKOLOVIĆ: Slatka **mivko**, još nismo u prilici da mi i ti postavljaš neke uslove. Moraš ići. (...) (str. 337), u kojem se Sokolović prema supruzi odnosi pokroviteljski, čak bismo mogli reći i patronizirajući, o čemu svjedoči i upotreba leksema *kumrija* i *mivka* prilikom obraćanja Esmihan. Kumrija je „ptica slična grlici (*Streptopelia decaocto*); gugutka, kumra” (Halilović – Palić – Šehović 2010:571), dok je mivka „voćka, voće” (Isto:659). Obje lekseme očito se upotrebljavaju u prenesenom značenju i iako pozitivnog značenja, one potvrđuju da se žene doživljavaju kao bića koja treba štititi jer same nisu sposobne da se brinu o sebi.

Sve navedeno potvrđuje kako rodni stereotipi primarno služe održavanju patrijarhalnog poretka, a ženama u tom kontekstu nesumnjivo pripada pozicija onih bez moći.

3. Zaključak

Iako provedena na fikcionalnom tekstu, ova je analiza pokazala kako jezik često služi da se njim iskažu (neravnopravni) odnosi moći. Oni su još istaknutiji u zvaničnim kontekstima, gdje neki govornici uživaju društveno dodijeljenu moć, što ne implicira da i društveno podređeni učesnici interakcije nemaju mogućnost osvojiti diskursnu moć. Naime, to je moguće čak i u formalnim okruženjima, poput dvorskog, koji su prepoznatljivi po strogom poštovanju hijerarhije na svim poljima, pa tako i na jezičkom, iz čega se može izvesti zaključak da postoje različiti tipovi moći, a na dominaciju jednog od njih prvenstveno utječu situacione okolnosti u kojima se neka verbalna interakcija odigrava.

Izvori

1. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), Rječnik bosanskoga jezika, Filozofski fakultet, Sarajevo.
2. Jahić, Dževad (1999), Školski rječnik bosanskog jezika, Ljiljan, Sarajevo.

3. Sušić, Derviš (2000), *Veliki vezir*, u: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović), Alef, Sarajevo, str. 313–373.

Literatura

1. Babić-Avdispahić, Jasminka, Jasna Bakšić-Muftić, Marina Katnić-Bakaršić, Nirman Moranjak-Bamburać (2004), *Izazovi feminizma*, Forum Bosnae, 26/04, Međunarodni Forum Bosna, Sarajevo.
2. Coupland, Nicolas, Adam Jaworski, ur. (1997), *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*, Macmillan Press, London.
3. Culperer, Jonathan, Mick Short, Peter Verdonk, ur. (1998), *Exploring the Language of Drama*, Routledge, London – New York.
4. Eckert, Penelope, Sally McConnell-Ginet (2005), *Language and Gender*, Cambridge University Press, Cambridge, 4. izdanje.
5. Fairclough, Norman (1991), *Language and Power*, Longman, London – New York, 3. izd.
6. Fishman, P. M. (1997), „Interaction: The Work Women Do”, u: Nicolas Coupland, Adam Jaworski, ur., *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*, Macmillan Press, London, str. 416–429.
7. Gumperz, John (1982), *Discourse strategies*, Cambridge University Press, London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney.
8. Herman, Vimala (1998), *Dramatic Discourse. Dialogue as interaction in plays*, Routledge, London – New York.
9. Hewstone, Miles, Howard Giles (1997), „Social Groups and Social Stereotypes”, u: Nicolas Coupland, Adam Jaworski, ur., *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*, Macmillan Press, London, str. 270–283.
10. Holmes, Janet (1995), *Women, Men and Politeness*, Longman, London – New York.
11. Jaworsky, Adam, Nicolas Coupland, ur. (1999), *The Discourse Reader*, Routledge, London – New York.
12. Katnić-Bakaršić, Marina (2004), „Jezik i (de)konstrukcija roda”, *Izazovi feminizma*, Forum Bosnae, 26/04, str. 69–116.
13. Katnić-Bakaršić, Marina (2012), *Između diskursa moći i moći diskursa*, Naklada „Zoro”, Zagreb.
14. Lakoff, Robin Tolmach (1990), *Talking Power: The Politics of Language in Our Lives*, Basic Books.
15. Šehović, Amela (2006) „Pozdravi u bosanskohercegovačkim dramama 20. vijeka (sociolingvistička analiza)”, *Pismo*, IV/1, Sarajevo, str. 26–42.

16. Šehović, Amela (2009), „Leksika razgovornoga bosanskog jezika”, u: Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik, Slavistički komitet, Sarajevo, str. 111–308.
17. Šehović, Amela (2011), „Etikete za obraćanje (na primjeru bosanskohercegovačkih drama 20. vijeka)”, Gradovrh, VIII/8, Tuzla, 2011, str. 81–95.
18. Šehović, Amela (2012), Jezik u bosanskohercegovačkim dramama (sociolingvistički pristup), Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo.
19. Thomas, Linda, Shân Wareing, Ishtla Singh, Jean Stilwell Peccei, Joanna Thornborrow, Jason Jones, ur. (2005), Language, Society and Power, Routledge, New York, drugo izdanje.
20. Wareing, Shân (2005), ”What is language and what does it do?”, u: Thomas, Linda, Shân Wareing, Ishtla Singh, Jean Stilwell Peccei, Joanna Thornborrow, Jason Jones, ur., Language, Society and Power, Routledge, New York, drugo izdanje, str. 1–16.